

MINERVA

MICHAEL MANN

A demokrácia sötét oldala Az etnikai és politikai tisztogatás modern hagyománya*

A 20. századi tömegmészárlások áldozatainak száma meghaladja a hat milliót és ez a szám tovább növekszik. A legtöbb tudós és kutató mégis inkább az ennél érdekfeszítőbbnek tartott problémák boncolgatását részesíti előnyben. Abban a ritka esetben, amikor a tömegmészárlás jelensége egyáltalán szóba kerül, azt a 20. század alapvető strukturális folyamatainak, gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének meglehetősen szerencsétlen megszakításaként értelmezik. Az etnikai és politikai alapon elkövetett mézárás a modernnel szembenálló, primitív állapotokhoz való visszalépés és olyan visszamaradott vagy szélsőséges csoportok követik el, amelyeket ravas és veszélyes politikusok saját érdekeik érvényesítésére használnak fel. A felelősség kizárólag a politikusokat, a szadista és kegyetlen szerbeket (vagy horvátokat), vagy a primitív hutukat (vagy tutszikat) terheli, mondván, hogy az általuk elkövetett szörnyűségekhez nekünk semmi közünk. Egy alternatív felfogás szerint – amelyet rendszerint vallásos világnézetek támasztanak alá – a gonoszság az emberiség olyan általános tulajdonsága, amely jelen van úgy a primitív, mint a civilizált emberben.

Minden tudóscsoport, amely a huszadik század leghírhedtebb tömegmészárlásaival foglalkozott – az örmények mézárása, a náci „végső megoldás”, a sztálinizmus, Kambodzsa, Ruanda –, a borzalom modern jellegét hangsúlyozta. Leo Kuper azzal a felismeréssel alapozta meg a népirtás kutatását, miszerint a modern állam területi szuverenitása, a kulturálisan sokszínű és gazdaságilag rétegzett terület feletti monopólium eredményezte úgy a népirtásra való

* Eredeti megjelenés: Michael Mann: The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing. In: *New Left Review* Nr. 235, May-June/1999. 18–45. o.

készítetést, mint a véghezviteléhez szükséges hatalmat.¹ Roger Smith pedig a népirtás politikai eszközként való felhasználását hangsúlyozta a modern állam gyakorlatában.² Némelyek az elnyomó hatalmak rendelkezésére álló technikai eszközök jelentőségét emelik ki: a modern fegyverek, a szállítási és az adminisztratív eszközök mind hozzájárultak a személytelen, bürokratizált tömegmészárlások végrehajtásának megkönnyítéséhez.³ Ugyanakkor Helen Fein a technikai eszközök mellett modern ideológiai célokat is felfedezett: „A 20. század előre megfontolt tömegmészárlásainak áldozatait... az új államrend létrehozásáért ölték meg.”⁴ Fein a modern „mítoszok” vagy „politikai képletek”, a nemzeti, faji és osztályideológiák népirtásra ösztönző potenciálját hangsúlyozza.

A nép nevében

A különböző eseteknek van egy közös vonása. Az elkövetők önmagukat és mézárásaikat azzal igazolták, hogy minden a „nép nevében” történt. Ebből a szempontból a népirtás nem különbözik a többi, moderáltabb 20. századi ideológiától, hiszen ez a század a tömegek évszázadának nevezhető. Az utóbbi nyolcvan év összes német bíróságán – Weimartól a náci és a kommunista NDK-án át a Bundesrepublikig – a tárgyalásokat ugyanazzal a kijelentéssel nyitották meg: „A nép nevében”. Az amerikai bíróságok az „X ügye a néppel szemben” megfogalmazást kedvelik. A népre való hivatkozás által a tömegmészárlást elkövető rezsimek olyan, az igazi modernitást képviselő mozgalmakkal vállalnak közösséget, mint a liberalizmus vagy a szociális demokrácia. A továbbiakban éppen amellet fogok érvelni, hogy a modern tömegmészárlás akár a demokrácia „sötét oldalának” is tekinthető.

Válójában ez egy meglehetősen kevésbé elfogadott nézet. A jelenleg uralkodó „demokratikus béke” iskolája szerint ugyanis a demokratikus államok lényegükből fakadóan békések, ritkán vesznek részt háborúban, és ha mégis, akkor sosem egymás ellen. Ők a népirtó rendszerek abszolút ellentétei. Ezen iskola egyik legjelentősebb képviselője Rudolph Rummel.⁵ Megállapításai szerint minél inkább autoritárius egy állam, annál inkább valószínű, hogy

1 L. Kuper: *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, 1981.

2 R. Smith: *Human Destructiveness and Politics: The Twentieth Century as an Age of Genocide. Genocide and the Modern Age*. Szerk. I. Walliman és M. Dobkowski. New York, 1987.

3 Lásd Z. Bauman: *Modernity and the Holocaust*. Ithaca, 1991.

4 H. Feinn: *Accounting for Genocide*. New York, 1979. 8. o.

5 R. Rummel: *Death by Government*. New Brunswick, 1994. 12–14. o.

népirtást követ el. Rummel, több huszadik századi tömegmészárlásról készült statisztikára támaszkodva megállapítja, hogy a demokratikus államok sohasem követnek el tömegmészárlást. Azt beismeri, hogy ez néhány esetben mégis előfordult, ám emellett érvel, hogy ezek a tömegmészárlások mindig háborús helyzetekben, titokban és demokratikus felhatalmazás nélkül történtek. Következésképp ezek az esetek csupán kivételek, amelyek erősítik a szabályt. Ez az érvelés megállja a helyét kisebb atrocitások esetében, mint például a My Lai a vietnámi háborúban, amelyet az amerikai demokratikus közvélemény valóban elítélt. Ám az a gond, hogy Rummel nem tesz különbséget az ilyen és a nagyobb horderejű atrocitások – mint például a drezdai vagy a tokiói bombázások, az atombomba ledobása, vagy a vietnámi falvak megsemmisítése – között. Ezekben az esetekben, bár a szokásos katonai titoktartás jelen volt, a döntést az amerikai és angol kormány az alkotmányos demokrácia törvényes keretei között hozta meg. Ráadásul az autoritárius népirtások is ugyanúgy titokban és háborús körülmények között zajlottak. Hitler az összes gyilkosságot a háború ideje alatt követte el, és Sztálinhoz hasonlóan ő sem merte nyilvánosságra hozni azokat. Rummel „törvénye” alól ennél jelentősebb kivételek is vannak, ilyenek például a tizenhetedik századtól a huszadik század elejéig az európai telepések által alkotmányos állami keretek között elkövetett atrocitások. Rummel ezekről kevés szót ejt, nevetségesen lekicsinyíti az áldozatok számát, és habár megemlíti, hogy valószínűleg a kormányt terheli a felelősség, mégsem ad magyarázatot. Rummel esetében nem derül ki egyértelműen, mi lehet az oka annak, ha egy rezsím nagymértékű népirtást követ el. Végül is szinte minden történelmi rezsím autoritárius volt, mégsem követett el mindegyikük tömegmészárlást. A továbbiakban azt szeretném kimutatni, hogy összefüggés van a demokrácia és a tömegmészárlás jelensége között, de ez a kapcsolat jóval bonyolultabb és kétélűbb, mint ahogyan azt Rummel feltételezi.

Robert Melson a forradalmakat követő háborús hangulattal magyarázza a népirtást. Véleménye szerint a forradalmak megbontják az addig érvényben lévő rendszer által felállított morális korlátokat, s így morális vákuum keletkezik.⁶ Ugyanakkor olyan forradalmárok kerülnek előtérbe, akik gyökeres változásokat követelnek „a nép nevében”. A „népet” pedig újra meg kell határozni, meghúzni a határait, adott esetben akár erőszakos eszközökkel is. A háborús állapot felerősíti a hatalmon lévő rendszer fenyegetettség- vagy éppen

---

6 R. Melson: *Revolution and Genocide: On the Origins of the American Genocide and the Holocaust*. Chicago, 1992. 9. fejezet.

mindenhatóság-érzését, lehetővé teszi autonómiája megerősítését és a „radikálisabb” intézkedések érvényesítését, ezzel párhuzamosan növelve a lehetséges áldozatok kiszolgáltatottságát. A háborús állapot forradalommal társulva ily módon könnyen előidézheti azt, hogy az adott rendszer bizonyos hozzá tartozó csoportokat a külső ellenségekkel szövetkezőnek tekint, ezáltal igazolva megsemmisítésük szükségességét. Melson persze eléggé elővigyázatos ahhoz, hogy hozzátegye azt is, hogy ez nem az egyetlen lehetséges következmény. Kubában például a forradalmat és háborút nem a burzsoázia megöletése, hanem kiüldöztetése követte. Azt is elismeri – anélkül azonban, hogy magyarázatot adna rá –, hogy korábbi forradalmi/háborús helyzetek – az angol, francia vagy amerikai forradalmak – kevésbé vezethettek tömegmészárláshoz, mint a későbbiek. Végül pedig figyelmen kívül hagyja azt, hogy a nemzeti, faji és osztályideológiák fejlődése, melyekkel rendszerint a népirtást igazolták, a modern kor jellegzetes velejárói, forradalmaktól és háborúktól függetlenül.

Rummel és különösen Melson értékes összefüggéseket fedez fel, de egyikük sem vonja le a megfelelő következtetéseket. Ha meg akarjuk érteni az államilag végrehajtott és ideológiailag igazolt tömegmészárlások okait, akkor fel kell ismernünk azt, hogy ezek az események nem mások, mint a modern Nyugat legértékesebb intézményének, a demokráciának elfajult következményei. A népirtás tekinthető a „demokrácia sötét oldalának” – a „népre” ruházott politikai autoritás nem kívánt mellékhatásának.

A „nép” és a „mások”

„A nép” fogalma az egyik legkorábbi megfogalmazásban: „Mi, az Egyesült Államok népe, a tökéletes Egység megteremtése érdekében megalkotjuk és érvénybe helyezzük az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányát, ezáltal érvényesítjük az Igazságosságot, biztosítjuk a Békét és védelmet, előremozdítjuk az általános jólétet, és biztosítjuk a Szabadság értékét önmagunknak és az elkövetkező nemzedékeknek.”

Az amerikai alkotmány nyitó passzusában definiált „nép” fogalom nagy hatással volt minden későbbi ilyen meghatározásra. Szinte minden mai modern állam alapját képezi és a közösségnek általánosan elfogadott jó és morális képét jelenti. Viszont a morális legitimitásnak a tömeg kezébe való kizárólagos helyezése két nem kívánt következménnyel is járhat. Először is a polgári közösséget olyként fogják fel, mint ami sajátos etnikai és politikai jellemzőkkel rendelkezik, olyan jellemzőkkel, amik elkülönítik a többiektől,

nem állampolgároktól vagy állampolgárságra nem jogosult szomszédos közösségektől. A „mi, a nép” fogalma magával vonja a „mások, az idegenek” fogalmának megalkotását. Másodsorban pedig, ha a szuverenitás területi függetlenséget jelent, akkor az idegenek kitiltottsága fizikailag is értendő.

Mindenekelőtt azonban két lényeges különbségtételt kell megfogalmaznunk. Az első a „nép” fogalmára vonatkozik, és ezen belül két eltérő felfogást kell elkülönítenünk: a nép rétegzett és organikus felfogását. Mindkettő elkülöníti és kizárja az „idegeneket” mint „másokat”, de az utóbbi különböző okok miatt lehetővé teheti akár olyanok kizárását is, akik egyébként állampolgárok. Az előbbi esetben, ha a nép belsőleg rétegződött, akkor az állam elsődleges szerepe a különböző érdekcsoportok közötti közvetítés. Az ilyen felépítésű államban rendszerint megőrződik a sokszínűség és ennek következtében kevésbé valószínű az etnikai vagy politikai alapon elkövetett tisztogatás lehetősége. Ha azonban a nép vagy a nemzet organikus felfogásával van dolgunk, ahol a nép mint „tökéletes és szétválaszthatatlan egység” jelenik meg (mint ahogyan az amerikai credóban), akkor könnyen előfordulhat, hogy lesz olyan vezető vagy mozgalom, aki vagy ami, az egyébként sokszínű nép „megtisztítására” fog törekedni. Valójában sok modern, önmagát demokratiakusnak tekintő állam törekvései kifejezetten az etnikai vagy politikai tisztogatás irányába mutattak.

A második különbségtétel a tisztogatás különböző formáit és típusait érinti, és itt le kell szögeznünk azt, hogy legtöbb esetben ezek nem azonos nagyságrendűek a népirtással. Általában a tisztogatás legóvatosabb formái a legelterjedtebbek. Ilyen az asszimiláció és a ki- vagy bevándorlás, amelyek rendszerint sosem járnak számottevő erőszakkal. Az asszimiláció esetében a „mások”-nak egyetlen választási lehetősége a többségi társadalomba való beolvadás. Ez a tisztogatásnak olyan tipikus formája, amelyet az Egyesült Államokban alkalmaztak a bevándorlókkal szemben. E csoportok a gazdasági sikerért és szociális beilleszkedésért vívott harcban elvesztették társadalmi-kulturális sajátosságaik nagy részét és amerikaiakká váltak. Ez a tisztogatásnak meglehetősen enyhe formája, amelyet általában azok ítélnek el, akik a hagyományos kultúrák megőrzését szorgalmazzák. A bevándorlásra irányuló intézkedések sokszor kiváltságokat ajánlottak kulturálisan hasonló csoportoknak, míg hátrányba helyeztek tőlük eltérő „másokat”. Ez történt a „Fehér Ausztrália” bevándorlási program keretén belül is. A kényszer harmadik módja, a kivándorlás, gyakran szerves része volt jobboldali nacionalista programoknak, mint például a közelmúltban a Nemzeti Front jellegű pártok esetében. Ám ezek ritkán kerültek megvalósításra, amikor pedig igen, akkor rendszerint erőszakos beavatkozásokkal jártak együtt.

A tisztogatás következő fokozata a kényszer-asszimiláció. Ebben az esetben a „másokat” intézményesített módon kényszerítik identitásuk feladására. Az idegen nyelvet betiltják az iskolákban, megakadályozzák az idegen vallás gyakorlását, és a sajátos családneveket erőszakkal megváltoztatják. Habár az elnyomásnak ez egy erősebb formája, mégsem jár fizikai erőszakkal vagy mézárálással. Az erőszak egy másik kifinomultabb formája, amit rendszerint kisebb idegen csoportok ellen alkalmaznak, a biológiai asszimiláció, amikor törvényes intézkedéssel korlátozzák a kérdéses csoport reprodukciós esélyeit, korlátozó házasságkötési törvényekkel vagy ritkábban sterilizálással. Természetesen ezekben az esetekben az elnyomott csoport egyik lehetséges reakciója a kivándorlás, ami tovább fokozza a tisztogatás hatását. A következő fokozat a területi kitiltás, ami által kivándorlásra kényszerítik az adott csoportot. A „másoknak” az állam területéről való fizikai elűldözése általában fizikai bántalmazással, a tulajdon elkobozásával jár együtt, aminek következtében a lakóhelyen való megmaradás lehetetlenné válik. Ennek további fokozását jelenti a deportálás, amikor nagyobb csoportokat erőszakkal eltávolítanak az állam területéről. A következő lépés a tömegmészárálás, amely szervezett módon végrehajtott öldöklést jelent. Ez némi esetben kényszer kivándorláshoz vezet, amikor azonban nem, akkor a tisztogatás legsúlyosabb formája következik be: a népirtás. A népirtás egy bizonyos populáció előre megtervezett és szervezett, öldöklés általi megsemmisítése. Ilyen nagyon ritkán fordult elő a huszadik századot megelőző időkben.

Ezek az erőszakformák persze ideáltipikus helyzeteket ragadnak meg. Legtöbb esetben mindezek meghatározott kombinációival találkozunk. A zsidók ellen irányuló pogrom például az erőszak különböző formáit – a fizikai és szexuális erőszakot, bizonyos mértékű kényszerített átkeresztelkedést – foglalta magába, ám csak ritkán vezetett öldökléshez. A legtöbb erőszaktevő (és az őket bátorító politikai vezetők) nem kívánták a zsidók teljes megsemmisítését, mivel azok túlságosan hasznosak voltak. A tisztogatás általában hirtelen kitörő folyamatként zajlik le, ami után rendszerint visszaillesés vagy teljes leállás következik. Szerencsére a népirtás nem jelenti ezeknek a folyamatoknak a szükségszerű következményét. Végül pedig ezek az intézkedések legtöbbször etnikai csoportok ellen irányulnak és csak néhány esetben vallási csoportok vagy politikai ellenfelek ellen. Általában a politikai tisztogatás formái a legenyhébbek és az etnikaiak a legsúlyosabbak. A következőkben tehát elemezni fogjuk a tisztogatás modern formáinak különböző változatait.

A liberális demokrácia sötét oldala

A liberalizmus általában a burzsoá individualizmust hangsúlyozza. Elterjedt vélemény, hogy a liberális demokráciák békések, mert a liberális alkotmányok elsősorban az emberi jogok védelmére helyezik a hangsúlyt. Az én álláspontom ettől eltérően nem az elidegenedett egyént látja ezen elméletek középpontjában, hanem az érdekcsoportokat, a társadalmi osztályokat. Véleményem szerint nem az általános emberi jogok védelme akadályozta meg ezeket az államokat a tisztogatás alkalmazásában, hanem az osztályharc és ennek intézményesítése. Ennek ellenére liberális demokráciák követtek el nagymértékű tisztogatásokat, néha népirtást is, főképp olyankor, amikor a letelepedés során nagyobb társadalmi csoportokat mint a „néptől” idegent határoztak meg. Két ilyen esetről fogok alább beszámolni.

Nyilvánvaló, hogy nem a „nép” alkotta meg és hozta létre az amerikai alkotmányt. Ezt valójában kéthetes philadelphiai tanácskozás után ötvenöt középkorú fehér férfi hozta létre, olyan férfiak, akik akkor a legnagyobb hatalommal és tulajdonnal rendelkeztek, és úgy gondolták, hogy a tizenhárom állam népét képviselik. De ki vagy mi is volt pontosan a „nép”? Az alapító atyák szerint ebbe a népbe nem tartoztak bele a nők, a rabszolgák és az őslakos amerikaiak. Sokan ki akarták zárni azokat a fehér férfiakat is, akik nem rendelkeztek megfelelő nagyságú vagyonnal, azaz az alsóbb osztálybelieket. Az angol politikusok ennél pontosabban fogalmaztak, amikor különbséget tettek a „nép” és a „népség” között. A „népség” az alsóbb osztályokat, a tömeget, a csőcseléket jelentette, amely semmiképp sem volt tekinthető a „nép” részének. A „mi, a nép” az arisztokratákat, kereskedőket, gyártulajdonosokat, mesterembereket foglalta magába, azaz olyan vagyonos fehér férfiakból álló csoportokat, amelyek sajátos érdekekkel rendelkeztek. Elfogadott tény volt, hogy ezek az érdekek akár ellentmondóak is lehetnek, de ugyanakkor az is, hogy mindezek mellett a nemzetben belül fontos közös érdekek is vannak. A polgárság tehát belsőleg rétegekre oszlott és olyan, alsóbb osztályok fölé épült, amelyek az állampolgári jogokat csak korlátozott mértékben birtokolhatták.

Ez a rétegződés két különböző módon is megakadályozta a „másokkal” szembeni ellenségesség kifejlődését. Bizonyos mértékű visszafogottságot eredményezett, amely a korábbi, arisztokráciára és a kiváltságos felső osztályokra épülő rendszerekben működő szabályokból eredt. A liberális demokrácia felé való haladást, a „mi, a nép” fogalmának bővítési folyamatát az osztályok közötti kapcsolatok határozták meg, amelyek minden politikai

résztevő számára ismertek voltak. A választójog kiterjesztése körüli viták régi, jól ismert kérdések köré összpontosultak. Hol húzhatóak meg a tulajdonjog határai? Vállalhatnak-e közszerpet, kaphatnak-e választójogot a független döntéshozásra képtelen szolgák és alkalmazottak? Mivel ezek az osztálykülönbségek magán a polgárságon belül alakultak ki, jól ismert tény volt, hogy az érdekek egyeztetése nem a problémák eltörlését, hanem kompromisszumot követel. A „nép” fogalma már eleve nem egy szétválaszthatatlan egységet jelöl, hanem egy plurális és osztályokba rendeződött entitást. Következésképp a liberális demokrácia lényege nem az individualizmuson, hanem az osztályérdekek legitimitásának elfogadásán alapszik. Ez pedig a pártrendszer intézményes formájában jelenik meg, amit nem lehet túllépni, lerombolni vagy megsemmisíteni. És mivel az állam elsődleges szerepe az érdekek közötti közvetítés, hatalma jócskán korlátozott.

A konfliktus mint a demokrácia központi eleme

Az osztályérdekek közötti konfliktus problémáját a liberális demokráciákban hamarosan követték a generációs és a nemek közötti különbségek problémái. Kizárólag a családfőknek lehet teljes körű önrendelkezési joguk? Milyen életkorban lehet elmondani egy férfiről, hogy valóban képes az önálló döntésre? Aztán a nemek kérdése következett, együtt az életkorra és osztályokra vonatkozó kérdésekkel, aminek eredményeképpen először csak bizonyos korú és bizonyos osztályokhoz tartozó nők kaphattak szavazójogot. Itt a már említett visszafogottság második forrása kerül előtérbe. Az osztályok, nemek és életkorok közötti különbségek, habár klasszifikálják az egyéneket, mégsem választják szét szigorúan különböző közösségekre. Ezeknek a csoportoknak szükségszerűen együtt kellett élniük és dolgozniuk. A munkások és a munkaadók az osztályharcok legádázabb pillanataiban is kooperáltak egymással. Különböző életkorú és nemű emberek szükségszerűen ugyanazon családi közösségekben éltek. Bár az osztálykülönbségek esetében bizonyos mértékű területi elkülönítődés érvényesült, a különböző osztályok kölcsönösen függtek egymástól. Ez a kölcsönös egymásrautaltság megakadályozta a „mi, a nép” és a „mások” közötti mély ellenérzések kialakulását.

Az osztályharcok mindig fontos szerepet játszottak a modern társadalom kialakulásában. Legtöbb esetben liberális és szociál-demokratikus intézmények létrejöttéhez vezettek. Az életkori és nemek közti konfliktusok is hasonló következményekkel jártak. Mivel a demokráciának ez a formája nem szünteti meg a kizsákmányolást, mindig vannak olyan csoportok, amelyek

elnyomottnak érzik magukat és ennek következtében fel is emelik a hangjukat az elnyomás ellen. De a liberális intézményes keretben zajló osztályharcok megoldása sosem vezet az állam területének az ellenállóktól való megtisztításához, vagy éppen meggyilkolásukhoz. Következésképpen, annak ellenére, hogy a kapitalizmus nem egy kifejezetten békés rendszer, az osztályellenállás lehetőségének biztosítása által jobban kedvez a konfliktusmegoldás békésebb, liberális formáinak.

Lévén, hogy a liberális államok fejlődésében az osztályok és később a nemek közötti konfliktusok játszották a meghatározó szerepet, az etnikai csoportok közötti különbségek kérdése kevés súllyal bírt politikai irányelveik kialakulásának kezdeti időszakában. Minden tulajdonnal rendelkező brit állampolgárnak minősült, függetlenül attól, hogy francia, angol vagy kelta nyelvet beszélt. A rétegződés egy korábbi formája, a vallás megőrizte fontosságát, de igazán nagy szerepet csak Európa egyetlen belső kolóniájában, Írországbán kapott. Itt fennmaradt a „protestáns alkotmány” és a „primitív” katolikus „mások” közötti ellentét, annyira, hogy ez némely esetben tömegmészárlásokhoz is vezetett. Egészen a huszadik századig azonban minden domináns etnikai vagy vallási csoport elsősorban a „mások” asszimilálására törekedett. Ez bizonyos mértékű intézményes kényszerrel járt, főként a kisebbségi nyelvek elnyomásában. De nem jelentette a „mások” kiüldözését, még kevésbé lemészárlását. Megengedett volt számukra, hogy angollá, franciává vagy németté váljanak.⁷

A liberális államok többsége – az északi államok, Németalföld, Franciaország, Svájc és a brit szigetek – Északnyugat-Európához tartozott. Amint majd a későbbiekből is kiderül, Európa többi térsége sokkal nehezebben indult el a liberalizmus felé. Viszont szinte minden nyugat-európai államnak voltak kisebb-nagyobb gyarmatai. A „nép” fogalmának organikus felfogása különösen a gyarmatokon volt jellemző. Annak ellenére, hogy a népen belüli, egymástól eltérő érdekek meglétét mindenki elismerte, maga a nép, az organikus felfogás szerint, „európai” volt, felsőbbrendű az európai jelleget „megfertőző” többi „fajhoz” képest. Tehát az előzőekben „liberálisnak” nevezett államok közül némelyek igencsak kétoldalúak voltak. Ami azt jelenti, hogy rendelkeztek egy „sötét oldallal” is. Az európai telepések által meghonosított kapitalista osztálykompromisszumok, a liberális demokrácia és a tole-

7 Valójában ennek az időszaknak a legerőszakosabb tisztogatásai az európai periférián zajlottak, ahol a kizsákmányolt osztályok kulturálisan is alsóbbrendűek voltak. Ez volt a helyzet a borzalmas „hegyi tisztogatások” esetében, amit a földtulajdonosok követtek el a parasztok ellen, és ami az Új Világba való nagy arányú kivándorláshoz vezetett.

rancia mind a törzslakos „mások” ellen elkövetett kegyetlen tisztogatásokra épültek, amelyeket a *Herrenvolk* eszme nevében követtek el. A legsúlyosabb atrocitásokat pedig azokban az esetekben követték el, amikor a gyarmatosító egy telepes család volt. Ezek elsősorban abban voltak érdekelték, hogy eltulajdonítsák a helyiek földjét és nem abban, hogy kereskedjenek velük vagy munkaerejüket kizsákmányolják. Ugyanakkor arra sem volt szükségük, hogy vegyes házasságok által ezeket a csoportokat magukba olvasszák. Következés-képp könnyen kialakult a „mások” mint a „fajilag különbözők” képe. Velük szemben egyetlen lehetőség volt: a minden áron való elüldözés. Akár öldökléssel is. Ez többnyire brutális deportálásokat eredményezett, némely esetben pedig egészen a hirtelen kitörő tömegmészárlásokig fajult. A rabszolgaságba kényszerítés mindezek mellett valójában enyhébb atrocitásnak nevezhető, ugyanis az „alsóbbrendű” csoportok kizsákmányolását és az európaiak számára létrehozott liberális intézmények hatókörén kívülre helyezését és nem megsemmisítésüket jelentette.

Telepesek és áldozataik

A gyarmatosítás két olyan vonását szeretném kiemelni, amelyek annak „sötét” oldalát határozták meg. Az egyik, hogy a telepesek valójában sokszor teljes önkényuralommal rendelkeztek lokális szinten, függetlenül attól, hogy az alkotmányban mi szerepelt. Abban az időben ezek a közösségek kifejezetten „demokratikusnak” számítottak, ennek ellenére az őslakosok ellen elkövetett atrocitásaik rendszerint sokkal súlyosabbak voltak, mint azok, amelyeket a kevésbé demokratikus imperiális hatóságok követtek el. A spanyol, portugál és angol hatalmak, valamint a katolikus és bizonyos protestáns egyházak rendszerint sokkal kíméletesebbek voltak, mint maguk a telepesek – ezzel magyarázható az is, hogy az indiánok az amerikai függetlenségi háború idején az angolokat támogatták. A másik pedig, hogy a tömegmészárlással végződő atrocitások sokkal gyakoribbak voltak az angol, mint a spanyol vagy portugál telepesek esetében. Mindkét eset azt mutatja, hogy minél demokratikusabbak voltak a telepesek, annál nagyobb mértékű mészárlást követtek el.

Ugyanakkor azonban azt is ki kell emelnünk, hogy az őslakos népesség politikai intézményei sokszor sokkal demokratikusabbak voltak a telepeseikénél. A politikai részvétel szabályai – bár sokkal inkább közvetlenek, mint reprezentatívak – jóval kiterjedtebb jogokkal ruházták fel a felnőtt férfiakat – némely esetben a nőket is –, mint a reprezentatív demokráciák a saját állampolgáraikat. Például szabadon elhagyhatták azt a törzset vagy nemzetet,

amelyhez tartoztak vagy megtagadhatták, hogy harcoljanak érte. A „demokratikus béke” iskolájának képviselői kihagyták számításaikból az indiánokat, azaz a meglehetősen kétséges indokkal, hogy nem rendelkeztek állandó, hatalommegosztásra épülő, „modern” értelemben vett állammal. A sok esetben meglehetősen önelégült hangnemben íródott munkáik szempontjából ez előnyös megoldás volt, mégis illegitimnek tekintendő, hiszen még saját előfeltevéseiknek is ellentmond. Ugyanis az indián nemzeteknek volt állandó, alkotmányos államuk – a cherokee indiánoknak 1872-ben, a choktaw, chickasaw és creek indiánoknak 1856 és 1867 között. Megalakulásuk egyik oka éppen az amerikai állam részéről érkező nyomás volt, amely „felelősségteljes” és tárgyalóképes kormányzatok létrehozását szorgalmazta.⁸ A tárgyalások perse az indiánok vagyonának teljes elkobzásával, és tömegmészárlásos atrocitásokkal tarkított deportálásokkal végződtek. Következésképpen ezekben az esetekben demokratikus államok követtek el atrocitásokat más demokratikus államokkal szemben. Ha figyelembe vennénk az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália által a különböző bennszülött és indián törzsek ellen elkövetett mészárlásokat, akkor valószínűleg Rummel statisztikai kimutatásai teljesen az ellenkezőjét mutatnák, azt tudniillik, hogy a demokratikus államok több esetben követnek el népirtást, mint az autoritáriusok. Nem áll azonban szándékomban a statisztikai remekműveket fejük tetejére állítani. Csupán egy jóval józanabb szociológiai realitásra szeretnék rámutatni, nevezetesen arra, hogy a gyarmatosító demokratikus államok esetében sokkal gyakoribbak a néha népirtás mértékűvé fajuló etnikai tisztogatások, mint azt Rummel feltételezi.

A kérdés az, hogy a liberális demokrácia két oldala, a valódi demokrácia és a népirtás, szükségszerű módon összefügg-e? Bizonyos értelemben nem, ugyanis az északnyugat-európai tömb liberális, demokratikus államainak nem volt szüksége a gyarmatosított területeken élő őslakos népek kiirtására. Ezt inkább belső okok indították el. Egy másik értelemben viszont az imperiális autoritások, különösen Spanyolország és Portugália, mivel nem a „nép nevében” kormányoztak, nem fejlesztettek ki olyan faji vagy egyéb megkülönböztetésre alapuló ideológiát, amely meghatározta volna a telepes közösségeket. Ezzel ellentétben a telepesek hatalmukat a „nép nevében” igyekeztek megalapozni s miközben ezt a „népet” csak az európaiakra vonatkozóan értelmelték, a nép ideológiáját a faj ideológiájához kötötték. Ez az egyik olyan

8 D. Champagne: *Social Order and Political Change: Constitutional Governments under the Cherokee, the Choktaw, The Chickasaw and the Creek*. Stanford, 1992.

összefüggés, aminek értelmében a népirtás a demokrácia „sötét oldalának” tekinthető.

Mindez szögesen ellentmond a népirtás azon magyarázatának, amelyet Rummel és a „demokratikus béke” iskolája fogalmazott meg – legalábbis mindabban, ami a korai modern kort illeti. Amerika és Ausztrália államai legfeljebb az európaiaknak, a néhány túlélő őslakosnak vagy a rabszolgák leszármazottainak jelenthettek békés, liberális demokráciákat. A sokszor tömegmészárlássá fajuló, erőszakos deportálásokkal járó etnikai tisztogatások – amelyeket kezdetben a telepések, később az „új nemzetek” követtek el – központi jelenségei voltak az Új Világ liberális demokráciáinak. Ez a folyamat folytatódott Észak-Amerikában és Ausztráliában egészen addig, amíg gyakorlatilag nem maradt már egyetlen olyan őslakos nép sem, akit irtani lehetett volna. Nem állítható, hogy mindez a demokráciának mint olyannak lenne az egyenes következménye, viszont a gyarmatosító kizsákmányolás kontextusában érlelt demokráciának mindenképp.

Organikus demokrácia 1915 előtt: a „sötét oldal” mint domináns

Ha összehasonlítjuk a közép-, kelet- és délkelet-európai államok fejlődését az északnyugatiakkal, három lényeges különbséget fedezhetünk fel. Ezek a tényezők felelősek a nemzetállam organikus felfogásának kialakulásáért és a liberális felfogással szembeni előnybe részesítéséért. Ezek a tényezők azok, amelyek a „sötét oldal” dominanciájához, végül pedig faszizmushoz vezettek. Mindhárom jelen van a mai, fejlődő világban, következésképpen úgy a népirtás, mint a faszizmus könnyen visszatérhet.

Mindenekelőtt a demokratikus rendszer létrehozásának vágya sokkal később született meg az említett, elmaradottabb országokban. Olyan időszakban jöttek ugyanis létre, amelyben a legelőrehaladottabb politikai elmélet a kifejlett demokrácia volt, amelyet a „nép hatalma” alapozott meg, az egész népé, azé, amelybe nemcsak az angol értelemben vett „nép”, hanem a „népesség” is beletartozik. Közép-, Kelet- és Dél-Európában az angol típusú korlátozott szavazójogot rövid idő alatt egy jóval kiterjedtebb népességre vonatkozó jog váltotta fel. A tömegek fölötti ellenőrzés megtartása érdekében azonban az elit a politikai szerveződésnek egy összekötő, közvetett elemét alkalmazta, amely nem annyira a szavazójogot, mint inkább a parlament hatáskörét korlátozta. Minden felnőtt férfinak joga volt szavazni, de a megszavazott képviselőik meg kellett osszák a hatalmat egy másik, erős végrehajtó hatalommal, rendszerint egy monarchiával. A német császári birodalom (Kaiserreich) ennek

egy tipikus példája, ahol a *Reichstag*, azaz a megválasztott képviselőkből álló parlament a császárral és minisztereivel kellett osztozzon a hatalmon.

Ez azt jelentette, hogy az elitnek lehetősége volt arra, hogy az államon belül a „nép” feje fölött intézkedhessen és manipulálhassa azt. Ezt pedig még jobban megkönnyítette az említett térség gazdasági fejletlensége. A „nép” többnyire parasztokból vagy kis, kézműves mesterekből és alkalmi munkából élő emberekből állt, tehát olyan tömegekből, amelyek az érdekvédelmi szervezetek hatókörén kívülre estek. Ugyanez a helyzet állt fenn a közelmúltban a világ több részén is. A mai „déli” államokban a korlátozott szavazójog szinte elképzelhetetlen. Vagy mindenki szavazhat, vagy senki, habár sok esetben a szavazás maga is hamisított lehet. A jelzett különbség a végrehajtó hatalom erősítése által a liberális korlátokat jócskán meghaladó központi államhatalmak létrejöttét segítette elő.

Másodsorban megnöttek az állammal szemben támasztott elvárások. Az államnak kellett az infrastruktúrát biztosítani, tömegeket irányítani a nemzet védelmében, valamint az ő feladata volt a gazdasági fejlődés elősegítése és a szociális háló kiépítésének megszervezése is. Victor Perez Diaz megfogalmazásában: „Az állam morális terv kivitelezőjévé vált”.⁹ Az 1890-es és 1900-as években az államuralmat támogató projektek jelentek meg olyan szélsőjobboldali proto-fasiszták képviselőiben, mint Barres és Maurras, a közép jobboldali szociális katolicizmusban és olyan közép baloldali szervezetekben, mint a német szocialisták, a brit újliberálisok, a francia radikális republikánusok vagy az orosz liberális *zemstvo* értelmiségiek. A baloldal ebből a szempontból meglehetősen lemaradt. Egészen az első világháborúig és a bolsevik forradalomig a legtöbb szocialista egy utópista, minimális forradalom utáni államképet vallott magáénak. A huszadik században az államuralmi mozgalmak egyre jobban felerősödtek és kiterjedtek Európa szinte minden államára. A neoliberalizmus bizonyos mértékű újraéledése ellenére a legtöbb „déli” állam a szociális és gazdasági fejlődés mindenre kiterjedő ellenőrzésére törekedett. Azaz a hatalom központosított formájára épült.

Végül pedig a térséget „multinacionális” dinasztiaiból álló hatalmak uralták – a Habsburgok, a Romanovok és az Ottománok. Következésképpen a megszokott osztályharcok mellett az imperiális és a helyi érdekek konfliktusának a problémája is jelen volt. A demokrácia korszakában az elitek közötti konfliktusok fokozatosan nemzeti közösségek közötti konfliktusokká alakultak át. A helyi elit rétegek a képviselői jogért folytatott harcban a nép

9 V. Perez Diaz: *The Return of Civil Society*. Cambridge, MA, 1993.

mobilizálására törekedtek az imperiális ellenségek és helyi támogatóik ellen.¹⁰ Az imperialista Németország, Oroszország és Törökország – később Magyarország is – a maguk során erre saját revizionista nacionalizmusuk kialakításával és érvényesítésével válaszoltak. A horvátok és a ruthének rossz szemmel nézték a bosnyák/török vagy szerb uralmat, a románok rossz szemmel néztek a magyarokra, a szlovákok a csehekre és majdnem mindenkinek lehetett oka arra, hogy rossz szemmel nézzen az azelőtt elnyomó németekre és oroszokra. A zsidók, az imperiális rendszerek támogatóiként, egy olyan kisebbségi csoportként, amely feltételezetten előjogokat élvezett és hatalmat gyakorolt bizonyos foglalkozási és kereskedelmi ágakban, valamint a felsőoktatásban, széles körű rosszállásra számíthattak az újonnan felszabadult nemzetállamokban. Mindezek következtében a nacionalizmus a liberális korlátokat meghaladó méreteket öltött. Ugyanakkor kifejeződött a huszadik század közepére jellemző gyarmatosítókkal szembeni ellenállásban is, ami az őshonos „népeket” a gyarmatosító kizsákmányolók és támogatóik ellen mobilizálta.

Az organicizmus megszűlése

Az államuralom felerősödése és a nacionalizmus kifejlődése következtében létrejött az organikus nemzetállam. Az alábbiakban ennek egy korai példáját mutatom be.¹¹ 1882-ben három fiatal osztrák politikus megalkotta a „Linz programot”, amely egy új párt, a Deutsche Volkspartei, a Német Néppárt létrehozásának szándékát jelentette. A párt programja a német nacionalizmust univerzális választójoggal és progresszív szociális törvényhozással kombinálta. Elítélte a liberalizmust, a *laissez faire* kapitalizmust, valamint a marxista szocializmust. Ez a három ember úgy gondolta, hogy álláspontja, a liberálisokéval ellentétben – akik az osztályérdekek alkotmányos képviselőit törekedtek – a demokrácia valódi „lényegét” képviselte. Legitimitásuk a nép egységén alapult, a „mindenki javának”, a „nép érdekének” a képviselőit. Az ily módon elképzelt párt soha nem valósult meg. Mindhárman saját, külön pártot hoztak létre. Adler a szociáldemokrata, Lüger a kereszténydemokrata, Schönerer pedig a pángermán párt

10 Lásd M. Mann: *The Sources of Social Power. The Rise of Classes and Nation States 1760–1914*. II. kötet, 10. fejezet. Cambridge, MA, 1993.

11 Lásd E. Schmidt-Hartmann: *People's Democracy: The Emergence of a Czech Political Concept in the Late Nineteenth Century*. In: *East European History*, edited by S. J. Kirchbaum. Columbus, 1988. Példaként hozza fel az egy évtizeddel későbbi cseh politikusok hasonló mozgalmát.

megalapítója lett – ezek voltak a két háború közötti Ausztria legnagyobb pártjai és kettő közülük masszív fasiszta megmozdulásokat eredményezett.

Ezek a fiatal emberek az állam és a nemzet *organikus* felfogását tekintették megfelelőnek. Véleményük szerint a nép egy és oszthatatlan, egységes és szétválaszthatatlan. Következésképpen az állam feladata nem az osztálykonfliktusok intézményesítése. Egy nemzeti mozgalom képviselheti az egész népet, magába foglalva az összes létező érdekcsoportot. Az osztálykonfliktusokat és az eltérő érdekeket nem kompromisszummal kell megoldani, hanem meg kell haladni. A huszadik század kezdetén pedig elterjedt az a meggyőződés, hogy az állam az a tényező, amely képes ezek meghaladására.

Az organicista elképzeléseknek azonban két alapvető hiányossága van. Egyik az, hogy autoritáriánus államuralomhoz vezet. Kevés bal- vagy jobboldali párt volt képes a belső párt-demokrácia fenntartására. Intézményesített belső verseny hiányában a pártok az elit vagy a diktátorok hatalmába kerültek. Ki az, aki képviselheti a nép feltételezett egyedi lényegét? Az emberi közösségek sokszínűségével szemben egy elit vagy diktátor által vezetett állam egyetlen, feltételezetten egységes érdeket képviselt. Következésképpen a valódi organikus demokrácia csupán rövid ideig maradt fenn, hosszú távon saját ellentétébe fordult át. Másodsorban az organicizmus a kisebbségi közösségek és politikai ellenfelek nemzeti jogainak megkurtításához vezetett. A nacionalizmus krédója szerint: 1), a nemzetnek egy partikuláris, más nemzetekétől különböző lényege van, 2), ugyanakkor joga van egy egységes államra, amely ezt a lényegét fejezi ki, 3), joga van arra, hogy kizárjon másokat, akik különbözősége gyengítené a nemzet egységét.

Mindezek következtében a 19. század végén a kisebbségi csoportok nagymértékű nyomásnak voltak kitéve, amely az asszimiláció különböző formáin át egészen a kényszerű emigrációig vezetett.¹² Ez a nyomás különösen érzékenyen érintette a zsidókat. 1914 előtt két és fél millió keleti zsidó vándorolt nyugatra. Az orosz pogromok sokszor erőszakos tisztogatásba fulladtak. 1881 és 1883 között a zsidókat okolták II. Sándor cár meggyilkolásáért. A politikusok és a sajtó csak tovább fokozta a feszültségeket és a cári hatóságok nem avatkoztak be. Az atrocitások nagy része azonban alulról jött. A gyári munkások ugyanis a zsidókon vezették le¹³ a saját helyzetükből eredő frusztrációikat.

12 Az emigrációról a legtöbb adatot a következő művekben találjuk: R. Pearson: *National Minorities in Eastern Europe, 1846–1945* (London, 1983) és M. Marrus: *The Unwanted: European refugees in the Twentieth Century* (Oxford, 1985).

13 J. Klier: *Unraveling the Conspiracy Theory: A New Look at the Pogroms. East European Jewish Affairs*, 23 kötet, 1993, 78–89. o.

Valójában tehát sokkal inkább spontán verekedésekről, erőszakról és portyázásokról beszélhetünk, mint előre megfontolt tisztogatásról. Az ezt követő orosz akciók már sokkal inkább politikai színezetűek voltak, következképp sokkal több áldozatot is követeltek. 1903 és 1906 között a Japánnal folytatott háború és az 1905-ös forradalom keresztútjében zajlottak. Ahogyan nőtt a zsidók elleni indulat, a kisebb pogromok egyre súlyosabbakká váltak. Igazán akkor fajultak valódi erőszakká, amikor a konzervatív politikusok mögött álló forradalom-ellenes csoportok a zsidókat „szocialistáknak” kiáltották ki. A cári hatóságok reakciója kétértelmű volt: egyrészt felhábortotta a nagymértékű agresszió – 3.000 zsidót öltek meg –, másrészt azonban azt is felismerték, hogy ezeket az indulatokat fel lehet használni jobboldali támogatottság megerősítésére. Ebben az időszakban terjedt el az őshazába, Palesztinába való visszatérésre alapozó politikai cionizmus, amely, lévén, hogy egy szekularizált jobboldali irányvonalat képviselt, a zsidók körében szabadulási lehetőséget jelentett. És valóban, az egyre növekvő jobboldali támadások következtében a zsidók a baloldal fele tolódtak el, ezzel is tovább szítva a nacionalista jobboldal gyűlöletét.

Ám nem csak a zsidók esetében beszélhetünk tömeges kivándorlásokról. Ugyanebben az időszakban több mint öt millió kelet-európai nem-zsidó emigrált olyan térségekből, ahol kisebbségben voltak, elsősorban a szlovákok, a horvátok, a németek és a szlovének. A 19. században minden egyes, az ottománok által elvesztett csata nagyszámú muszlim megöletésével és tömeges kivándorlással végződött. Az utolsó fejezet a balkáni háborúk után következett, amikor fél millió keresztény ottomán menekült északra és körülbelül ugyanannyi muszlim délre, attól való félelmében, hogy a valamikori elnyomókkal való azonosításuk öldökléshez vezethet. Az organikus nacionalizmus az államuralommal együtt egyre jobban felerősödött. Végül a világháború fokozta ezt valódi tömegmészárlássá – ebben a menekülteknek meglehetősen kevés szerepük lehetett.

Az örményekkel szembeni népiirtás

A háború maga után vonta a teljes értékű népiirtásokat is. A törökök által az örmények körében 1915-ben elkövetett tömegmészárlás nem tekinthető csupán egy szélsőséges esetnek, amelyet egy barbár, elmaradott iszlám lakosság követett el. A törökök ugyanis teljesen modern, szekularizált állammal rendelkeztek, amely az európai politikában aktív résztvevőnek számított és

a kor leghaladóbb európai eszméit vallotta magáénak. Megérdemel tehát egy hosszabb elemzést.

Az áldozatok száma meghaladta az egy milliót, ami a törökországi örmény lakosság mintegy 50–70%-át jelenti.¹⁴ Az, hogy nem érte el a zsidó elleni „végső megoldás” arányait csak annak volt köszönhető, hogy több örménynek sikerült semleges államokba menekülnie. A legnagyobb ilyen menekült csoport még a háború alatt érkezett Európába. A tömegmészárlásról szóló döntést a Haladás és Egység Bizottsága (*Comité of Unity and Progress, CUP*) hozta meg, amely az Ittihád (Fiatal Török) kormány legfelsőbb tanácsa volt. A parancsot megbízható ittihadista kormányzók és katonai parancsnokok közvetítették a helyi civil, rendőrségi és katonai szervezetekhez. Minden szinten akadt olyan tisztviselő, aki megtagadta a parancs teljesítését. Ezeket kitaszították az állásukból és helyükre a CUP által kijelölt emberek kerültek. A bizonytalan tisztségviselők karrierjük védelmében, engedelmeskedtek. A hivatalos civil és katonai szervezetek mellett egy harmadik csoport is részt vett a mészárlásban, ez volt az erős „harmincezrek csoportja”, a „különleges osztag” amelynek tagjait olyanok közül válogatták, akik elkötelezettek voltak a török tisztogatási terveknek.¹⁵

Az ittihadista mozgalom nagyrészt fiatal, újjátani vágyó katonai tisztvelekből és városi foglalkozást űzőkből – különösen orvosokból – állt, akik ugyanazokat a politikai irányelveket követték, mint az akkori Európa legtöbb más állama. 1909-ben megdöntötték Abdul-Hamid ottomán uralmát a demokrácia nevében, de nem volt igazán egyértelmű, hogy mit is jelent számukra a demokrácia. Amint hatalomra jutottak, az organikus nacionalizmus, amely már jelen volt szervezetük ideológiájában, igen gyorsan felerősödött. Céljuk az volt, hogy átalakítsák és megváltoztassák az „elmaradott”, több nemzetiségű és vallású Ottomán Birodalmat. Az iszlám *Dzsihá*d (igazságos szent háború) fogalmát használták fel a tömegek mobilizálására annak ellenére, hogy nemzetfogalmuk meghatározásának etnikai és nem iszlám alapja volt. Ez a nép a „turáni” volt, ami a Törökországtól keletre, egészen Közép-Ázsiáig terjedő terület törökül beszélő lakosságát jelentette, amely feltehetően olyan ősskel

14 Erről a népi társról több megbízható forrás is van – például V. Dadrian: *The History of the Armenian Genocide*. Providence, 1995.; R. Hovannisian (szerk.): *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick, 1986.; G. Libaridian: *The Ultimate Repression: The Genocide of the Armenians, 1915–1917*. In: Walliman és Dobrowski szerk.: *Genocide and the Modern Age*.

15 V. Dadrian: *The Role of the Special Organisation in the Armenian Genocide in the First World War*. In: P. Panayi (szerk.): *Minorities in Wartime*. Oxford, 1993. 68. o.; *The History of the Armenian Genocide*, 43–49. o.

büszkélkedhetett, mint Attila, Dzsingisz kán és Timur. Mennyire hasonlít ez a történelmi mítosz vagy fél tucat más európai organikus nacionalizmus által fenntarthatóhoz! Ennek a „turáni” változatnak az örökségére egy másik mozgalom is igényt tartott, mégpedig a magyar fasisztáké. Az ittihadisták célja annak a Birodalomnak az újratereemtése és Nyugat-Ázsiába helyezése volt, amelyet az európai hatalmak megsemmisítettek.

Az ittihadisták úgy gondolták, hogy az örmények akadályozzák ennek a célnak a megvalósítását. Mivel a törökök elveszítették a keresztény területeket, a legnagyobb keresztény kisebbség, ami a területükön maradt, az örmény lakosság volt, akik tagadhatatlanul azokhoz az európaiakhoz kötődtek, akik egykor legyőzték az ottomán törököket. Legnagyobb közösségeik az ország keleti részén éltek, „fenyegető módon” éppen azon a vonalon, amely két részre választotta a „turáni” lakosságot. Keleti ortodox keresztényekként az oroszok védelmére számítottak, és valóban voltak olyan örmény nacionalisták, akik támogatták az oroszokat a cserébe megígért saját állam megalakítása reményében. Az említett jellemzők miatt úgy tekintettek rájuk, mint a „turáni” nemzet ellenségeinek szövetségeseire. Az öldöklést magát valójában az váltotta ki, hogy 1915-ben Enver Pasha seregét az oroszok legyőzték a Kaukázusban. Az örmények voltak a bűnbakok és a háborús viszonyok miatt sem az Antant, sem Oroszország nem tudta őket megvédeni. Abból a szempontból, hogy úgy tekintettek rájuk, mint az organikus nemzetállamot „fenyegető ellenségre”, esetük nagyon hasonlít a zsidókéhoz. Érdekes kérdés, hogy vajon miért éppen az örményekre irányult a török gyűlölet és nem a görögökre, zsidókra vagy kurdokra. A megoldás abban van, hogy a zsidók és a görögök az erős német szövetséges védelme alatt álltak, a kurdokat pedig túlságosan primitívnek tekintették ahhoz, hogy veszélyesek lehessenek, inkább asszimilálásukra volt szükség, mint kiirtásukra. Mindezeknek a fényében a zsidókkal szembeni „végső megoldás” nem egyedi példa, csupán a legsúlyosabb egy olyan sorozatban, amelyet 1915-től az organikus nemzetállam nevében követtek el.

A náci népirtás előzményei

Az első világháború megnövelte a kisebbségi kivándorlások számát, ugyanakkor felerősítette az ellenük irányuló elnyomást. Az osztrák hadsereg például a szerbeknek közel tíz százalékát magyarországi, valamint bulgáriai munkatáborokba hurcolta. A háború tönkretette a többnemzetiségű államok nagy részét, jelentősen meggyengítette a konzervativizmust, amely jellegzetes módon bizalmatlan a tömegekkel szemben, példát statuált arra, hogy az

állam által központilag irányított folyamatokkal fejlődést lehet elérni, a civil szolgálatos hadseregek pedig példát mutattak arra, hogy nacionalista célok érdekében a tömegeket katonailag mozgósítani lehet.

A háború vége egy újabb, egyre inkább politikai színezetű pogromhullámot vont maga után Kelet-Európában. A szélsőjobboldaliak ellenségüket, a „bolsevizmust” etnikai ellenfelekkel hozták összefüggésbe. A német és olasz jobboldaliak a szlávokat választották ki erre a célra, habár a zsidók megmaradtak a legnépszerűbb célpontként. Annak ellenére, hogy a baloldaliak is sokszor antiszemiták vagy szlávgyűlölők voltak, felismerték, hogy ez a gyűlölet nem helyénvaló, mert nem egyezik a szocialista vagy anarchista internacionalizmussal. Az orosz polgárháborúban a pogromok kisebb részét követte el a Vörös Hadsereg, nagy részét maguk a parasztok vitték véghez. Az ukrán zsidók esetében az arány fordított, a 100.000 áldozatból – az ukrán zsidók tíz százaléka – csak negyedét ölték meg az ukrán nacionalisták, több mint felével a Fehér Hadsereg végzett. A fehérek azokat a károkat hangoztatták, amelyeket a „zsidó-bolsevik összeesküvés” „bacilusa” okozott Oroszországnak, ezzel megelőlegezve az SS-ek retorikáját. Még a liberálisabb fehérek, a kadétok sem ítélték el ezeket a pogromokat. Vereségük után ezek a jobboldaliak vitték ki nyugatra *A Zioni Öregek Egyezményét*, egy meghamisított tankönyvet, amely állítólag a zsidók világhatalmi terveit tartalmazta. A „zsidó-bolsevik” összeesküvés összetett fogalma elterjedt a kontinens keleti részén is. Oroszországi, ukránjai, lengyelországi, romániai és magyarországi jobboldali mozgalmak a helyi lakosságot a zsidók üldözésére készítették.¹⁶

A kényszeremigráció általi tisztogatást az 1918-as békeegyezmények hivatalosan is beiktatták, felhasználva a „nemzeti önrendelkezés” wilsoni gondolatát. Csehszlovákián és Jugoszlávián kívül minden államot olyan formában hoztak létre, hogy egy domináns etnikai csoport, amely a lakosság legalább hatvanöt százalékát alkotta, rendelkezhessen fölötte. Azoknak, akik elégedetlenek voltak, megvolt a joguk arra, hogy egy éven belül lakóhelyet változtassanak. Az elvárások szerint a legtöbb kisebbségi lakosnak át kellett költöznie olyan országba, ahol a többséghez tartozhat. Azok a kisebbségi csoportok, amelyek nem használták ki ezt az alkalmat, abban bízhattak, hogy az egy év elteltével az állam be fogja tartani az egyezményekben vállalt kisebbségjogi követelményeket. Ez sok esetben nem így történt és a győztes

16 P. Kenez: Pogroms and White Ideology in the Russian Civil War. In: J. Klier és S. Lambroza szerk.: *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge, 1992.; Mar-
rus: *The Unwanted*, 62–64. o.

hatalmaknak nem állt érdekükben a betartást szorgalmazni. Tehát az egyezmények tömeges kivándorlásokat eredményeztek, ahogyan az várható is volt. A kivándorlás módja azonban, amely sosem jelenik meg az egyezményekben, sok esetben erőszakot vont maga után, helyi agressziót, a tulajdonok elkobzását vagy állami kényszert. 1926-ra már közel 10 millió menekült volt Európában, beleértve azt a másfél milliót, amely a Görögország és Törökország közötti népességcsere következtében vándorolt el, 280 ezren voltak, akik ugyanilyen módon távoztak Görögországból és Bulgáriából, valamint 2 millió lengyel, több mint 2 millió orosz és ukrán, majdnem egy millió német, 200.000 magyar, 200.000 észt, lett és litván.

1914 előtt hatvan millió európai élt idegen kormányzás alatt, 1926 után már csak 20–25 millió. Kelet-Európában a nemzeti kisebbségek száma öt év leforgása alatt a feléről a negyedére esett vissza. Az etnicitás fokozatosan azonosná vált az állampolgársággal. Az etnikai tisztogatások tehát nem számítanak marginális jelenségeknek a nyugati társadalmakban, ezek közül a legnagyobb pedig európai, amelyet az amerikai hatalmak is támogattak. Mindez Hitler hatalomra jutása előtt történt.

A konzervatív fordulat

Az organikus nacionalizmus és államközpontúság, a kisebbségek kizárására irányuló törekvésekkel együtt, egyre nagyobb területet nyert a két háború közötti Németországban, Ausztriában, Olaszországban, Lengyelországban, Litvániában, Lettorszában, Észtországban, Romániában, Magyarországon, Bulgáriában, Görögországban, (a cseh dominancia alatt lévő) Csehszlovákiában, (a szerb dominancia alatt lévő) Jugoszláviában, valamint Törökországban. Ezt követték a szlovák, ukrán és horvát nacionalista mozgalmak. Mindegyik olyan organikus nemzetállam létrehozására törekedett, amely elutasítja az osztályharcot és kizárja a más etnikumú közösségeket a teljes jogú tagságból. Kezdetben ezek nem voltak tömegmozgalmak. De mind nagyobb teret nyertek, miután a konzervatívok végrehajtották történelmi fordulatukat, azaz mobilizálták a tömegeket a nacionalizmus oldalán azért, hogy felvehessék a harcot a baloldallal.¹⁷ Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában a konzervatívok és a nacionalisták egy pártba tömörültek. Némely esetben a konzervatívok populista vagy éppen fasiszta színekbe öltöztek, miközben elnyomni igyekeztek a valódi fasisztákat.

17 Michael Mann: Sources of Variation in Working-Class Movements in Twentieth Century Europe. *NLR* 212, Július-Augusztus 1995. 14–54. o.

Ez a fajta organikus nacionalizmus rendkívül sikeresnek bizonyult és hamarosan átvette a vezető szerepet – kivéve a valamivel engedékenyebb cseh és bolgár államrendszerekben és a kevésbé egységes szlovák és horvát mozgalmakban. E mozgalmak közül kevés ment el olyan messzire, mint a fasiszmus, de mindannyian átvettek egy fasiszta szervezetet, a titkos rendőrséget, amely félkatonai alakulatként a „nép” fegyveres őrének vallotta magát és szerepe az volt, hogy a népet megvédje a külső „ellenségektől” vagy adott esetben a belső, engedetlen elemeket hallgatásra kényszerítse.

A konzervatívok jelenléte erős osztályelfogultságot kölcsönzött ezeknek a mozgalmaknak – legkisebb mértékű ilyen elfogultsága a fasiszmusnak volt. A baloldali ellenségeket a nép ellenségeinek kiáltották ki. A liberálisokat „idegen internacionalistáknak”, a szocialistákat „internacionalistáknak” vagy „bolsevikoknak” tekintették. A bolsevik fogalomnak egyszerre van „orosz” és „ázsiai” értelmezése. Az etnikai és vallási kisebbségek „idegen” érdekeket és álmokat képviseltek. A liberálisokkal bántak a leginkább kesztyűs kézzel, feloszlatták a gyűléseiket, vezetőiket megfosztották hivatalaiktól, a választások alatt szabotálással és fenyegetéssel akadályozták meg, hogy hivatalba jussanak. A szocialisták viszont sokkal rosszabbul jártak, néha elüldözték, börtönbe zárták, vagy esetenként meg is ölték őket. Mindezeket a tevékenységeket a titkosrendőrség irányította. Ám a szocializmus is csupán egy meggyőződésrendszer, ami a megfelelő mértékű kényszerrel asszimilálható. A vallási kisebbségek ennél sokszínűbb bánásmódban részesültek. Szinte mindegyik állam rendelkezett saját egyházzal, amely úgymond a „nép lelkét” fejezte ki. A kisebbségi egyházakat üldözték, illetve megfenyegették, ha külső kapcsolataik révén befolyással rendelkeztek. Kisebb vallási szekták, mint a Jehova tanúi vagy Ortodox bűntelenek, akiknek nem volt kívülről semmiféle támogatásuk, többet szenvedtek. Mindezek ellenére a keresztény vallások is meggyőződésrendszerek, amelyek, akárcsak a szocialisták, beolvaszthatók voltak. A második világháború idején a horvát paramilitáris csoportok, az usztasák ortodox szerb tömegeket kényszerítették átkeresztelkedésre, adott esetben, ha ez nem sikerült, tömeggyilkosságot is végrehajtottak.

Az 1930-as évekre azonban ezek a támadások már szinte kizárólag csak etnikai csoportok ellen irányultak. Eszerint németek és csehek, németek és lengyelek, lengyelek és ukránok, románok és magyarok, horvátok és szerbek mind egymástól lényegében eltérő nemzeti jelleggel bírnak, amelyek részben olyan biológiai, illetve kulturális vonásokkal rendelkeznek, amelyek egymással összeegyeztethetetlenek. A nemzet egységének megvédése érdekében a domináns nemzetek a kisebbségekkel szemben diszkriminatív törvényeket hoztak

az oktatásban és a közigazgatásban. Ugyanakkor jelentősen korlátozták a kisebbségi közösségek kulturális és politikai gyülekezési jogait. Ám sok esetben a kényszerasszimiláció sem bizonyult kielégítő megoldásnak.

A bekövetkező eseményeket a fasizmus elterjedése, Németországnak világhatalommá válása és Hitler színre lépése eredményezte. Sokkal valószínűbb, hogy az elmezavarodott náci vezetés nélkül nem a népirtás, hanem a tisztogatás valamilyen enyhébb formája valósul meg. Ennek ellenére a náci tömegmészárlás, a „végső megoldás” kétségtelenül az előbb felsorolt fejlemények betetőzése volt.

A tisztogatástól a megsemmisítésig

Az első lemészárolt csoport értelmileg fogyatékos német és osztrák egyénekből állt. A náciak azt az amerikaiak és protestáns európaiak által a huszadik század elején alkalmazott módszert fejlesztették tömegmészárlássá, amely szerint a mentálisan vagy biológiailag deviáns egyedeket a nemzet megtisztítása érdekében sterilizálni kell. Még a háború kezdete előtt hetvenezer értelmi fogyatékosat végeztek ki a „nemzet biológiai purifikálása” jelszóval. Ettől kezdve az SS feladata volt a gyilkolás. A lengyel, az orosz és a francia áldozatokkal együtt ez a szám 200.000-re ugrott.¹⁸ A tisztogatás jegyében több mint két millió lengyelt is megöltek, hogy „megtisztítsák” a teret az árják számára.¹⁹ Ebben kulmináltak azok a feszültségek, amelyeket az egymás államaiban élő németek és lengyelek elszenvedtek.

A következő célpontok a zsidók és az oroszok voltak. Majdnem hat millió zsidót végeztek ki – az európai zsidó lakosság háromnegyedét. A közel hét millió nem-zsidó orosz polgár és a három millió orosz hadifogoly kivégzésének egyrészt politikai oka volt, ugyanis a náciak „bolsevikoknak” tartották őket, másrészt azonban faji színezetet is kapott azáltal, hogy következetes módon *Untermensch*-nek, azaz az emberi fajnál alsóbbrendűnek tekintették őket. A zsidók, feltehetően, mint vallási/faji ellenfelek, a politikai diskurzusban zsidó-bolsevikként jelentek meg. Az oroszok és a zsidók között pedig jobboldali „nemzetközi összeesküvést” feltételeztek. A zsidók ugyanakkor egy másik, belső összeesküvés tagjai is, amely kapcsolatban állt azokkal a kapitalista és liberális erőkkel, amelyek megalázták Németországot az első világháború után. A német

18 M. Burleigh: *Death and Deliverance: Euthanasia in Germany, 1900–1945*. Cambridge, 1994.

19 A szláv áldozatokról lásd M. Berenbaum (szerk.): *A Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York, 1990.

csapatoknak kiadott kivégzési parancsok rendszerint több politikai és faji célpontot is kijelöltek: „zsidókat, cigányokat, fajilag alsóbbrendűeket, aszociális egyéneket, orosz politikai ágenseket”, vagy „a foglyok közül minden faji vagy politikai szempontból nemkívánatos egyént”, vagy „másodrendű ázsiaiakat”, „bűnözőket”, „társadalom-ellenes egyéneket”, valamint az „agitátorokat és szabotálókat” is. Végül pedig a kisebb etnikai csoportok, mint a cigányok, szorbok, kashubok és krimtchakok is ellenségekké váltak nagyrészt ideológiai okokból, valamint mindazok, akik fogyatékosok, visszaeső bűnözők, homoszexuálisok vagy Jehova tanúi voltak. Mint minden hasonló organikus nacionalizmus, a náci ideológia is kidolgozta a maga számára érvényes ellenségfogalmat úgy politikai-etnikai, mint országos-nemzetközi vonatkozásban.

Habár sok „átlagnémet” is részt vett a népirtásban, a végrehajtók nagy része mégis az „igazi nácik” közül került ki. Az 1581 német háborús bűnös –, akik vagy vezetők voltak, vagy a legtöbb gyilkosságot követték el – életrajzá-
nak megvizsgálásakor kitűnik, hogy mindannyian náci szervezetek tagjai voltak, kétharmaduk hosszú ideje elkötelezettje volt ezeknek a szervezeteknek és több mint 50 százalékuk követett el már korábban is szélsőségesen erőszakos tetteket. Az is kimutatható, hogy olyan rétegekből válogatták össze őket, amelyek „fenyegetett” határvidékeken éltek vagy pedig a közszféra azon részéhez tartoztak, amelyekben a náci ideológia különösen nagy visszhangra lelt. Ezek a tényezők játszottak közre abban, hogy az említettek céljává válhatott az organikus nemzetállam bármi áron való megtisztítása. Ezek a nácik szövetségesre találtak a már említett organikus nacionalista szervezetekben, olyanokban, mint a lettországi Villám Kereszt jobboldali félkatonai szervezete, az Ukrán Nemzeti Egyesület, a magyar és román „radikális jobboldaliak” és fasiszták, a szlovák Hlinka gárdisták vagy a horvát usztasák. Mindegyikük arra hivatkozott, hogy tevékenységük összetett politikai-etnikai, külső-belső fenyegetést ellensúlyoz. A románok ukrán nacionalistákat és ortodox bűnteleneket is megöltek, míg az usztasák a szerbektől tisztították meg a területet, lemészárolva 400.000 szerbet. Még az olasz fasiszták is, annak ellenére, hogy az ő nemzetfogalmuk inkább kulturális, mint etnikai alapú volt, rasszistáknak bizonyultak az etiópiai mészárlások során. A háború vége felé már szinte mindegyik csoport a zsidók ellen fordult.

A baloldali organicizmus

Habár az organicizmus a két világháború között kevésbé gyorsan és erősen hatott a baloldalon, mégis létezik baloldali változata is. Az újonnan

megalakult Szovjetunió hamar átvette a háború előtti szocialista és kommunista mozgalmak által még elítélt államközpontúság gondolatát.²⁰ 1918 szeptemberére a szovjetek (tanácsok), a szakszervezetek és a törvényesség is a múlté lett, a Cseka titkosrendőrség elkezdte végrehajtani az első gyilkosságait, „könyörtelen megsemmisítés” várt a kulák osztályellenségre, elkezdték építeni a koncentrációs táborokat és hivatalosan is kezdetét vette a vörös terror. A szélsőjobboldal esetétől eltérően az államuralom inkább politikai, mint morális szükségletként jelent meg. Ám a bolsevik retorika is egyre több olyan elemet tartalmazott, amely a fasiszusra emlékeztetett. Trockij híres beszéde nyilvánvalóan fasiszta felhangú címet kapott: „Munka, fegyelem és rend fogja megmenteni az Orosz Szocialista Köztársaságot”. Néha a félkatonai megoldások előnyeit is hangoztatta, mondván, hogy a gazdasági problémákat fegyelmezett munkásseregek bevetésével lehetne megoldani. A fasisztákhoz hasonlóan a bolsevikok státust és előjogokat adtak a „régii harcosoknak”, a vezetők katonai egyenruhát viseltek és a katonai életből vett metaforákkal írták le a munkásosztályt. Az erőszak segített létrehozni a „szocialista erkölcsöt” és a „szovjet embert”, akárcsak a fasisztáknak a „német morált” és az „új embert”. A marxisták újraélesztették a forradalom óta elfeledett „proletáriátus hatalmát”.

A bolsevikok és a fasiszták ellenségei azonban különböztek egymástól. Az ukránok és más nacionalisták ellen folytatott harcaik ellenére, a bolsevikoknak eredetileg nem volt nemzeti ellenségük. Úgy gondolták, hogy az állam nem az orosz nemzet, hanem a nemzetközi munkásosztály állama. Felismerve, hogy a terület egy etnikailag sokszínű lakosságot foglal magába, elfogadták a multikulturalizmus föderációs jellegű változatát. A Szovjetunió „független nemzeti köztársaságok” föderációja volt, amely autonóm köztársaságokból tevődött össze, a kisebb lélekszámú közösségek is rendelkeztek ennél szerényebb autonómiával. Következésképp a munkásosztály ellenségei nem etnikai, hanem politikai riválisok voltak – más osztálybeliek és idegen hatalmak. A politikai riválisok a fehérek, a kadétok, a Szocialista Forradalmárok (SRS), a mensevikok, később a trockisták voltak. Mindezen csoportosulások azonban rendszerint csak megszemélyesítették a különböző osztályellenségeket. A munkásosztály ellensége a kis- és nagyburzsoázia, az arisztokraták, a kulákok voltak. És mivel az országot „ellenséges hatalmak” vették körül, amelyek a munkásosztály ellenségeit támogatták, ezeket az osztályokat „idegeneknek”, „árulóknak” vagy „besúgóknak” kiáltották ki.

---

20 Richard Pipes: *The Russian Revolution*. New York, 1991. 15–18. fejezet.

A munkásosztály jelentette tehát a belső és külső ellenségekkel szembenálló „népet”. Ez már lényeges hasonlóságot mutatott a fasiszta ellenségfogalmakkal. 1920-tól kezdődően Lenin az „osztályellenségeket” az SS terminológiáját megelőlegező módon „vérszívóknak”, „pókoknak”, „parazitáknak”, „rovaroknak”, „poloskáknak”, „csótányoknak” nevezte. Akárcsak az SS-ek esetében, ez a nyelvezet „fenyegető”, „dehumanizált” és „fertőző” tényezőnek mutatta az ellenséget, amelytől „meg kell tisztítani” a nemzetet.

Sztálin ezt sokkal tovább vitte. Az erőszakos iparosítást és kollektivizálást az ádáz osztályellenség, a „kulákok” akadályozták. Mivel senki nem tudta, hogy pontosan ki is a kulák (tulajdonképpen Lenin találta ki a fogalmat), és a rendszer ellen szinte minden paraszt tiltakozott, a helyi tisztviselők és titkosrendőr-szervezetek ki kellett alakítsák a saját osztályelemzésüket, hogy kitöltéssé az „Osztályellenség és kolhozellenes tényezők kizárása a kollektív gazdálkodásból” című adatlapokat. Nagyon változékony kritériumok alapján sorolták be a különböző osztályokat. Lynn Viola szerint a kulcsfontosságú tényező a régi rendszerhez fűződő kapcsolat volt.²¹ Ez a nagybirtokosokat, földtulajdonosokat, egyházi tisztviselőket, gazdag parasztokat, a Sztolipin reformjait követő parasztokat, akik a késő cári időszakban „elkerítették” a saját földjüket a közöستől, vállalkozókat, kereskedőket, cári tiszteket és rendőröket, kozák vezetőket, falusi elöljárókat, a fehéreket, az SRS-t vagy az ukrán nacionalisták egykori támogatóit jelentette. A politikai és osztályelvű megbélyegzésnek egy örült kombinációjával van dolgunk, amely a mindenáron való ellenségkeresés nevében született. Némely esetben a helyi kommunisták túl is teljesítették a követelményeket, három generációra is áterjedően „büntetve” a leszármazottakat. A bolsevik elit elítélte az ilyen szélsőségeket. Viola szerint a sztálinizmus a felülről elszabadított politikai háború és az alulról szított helyi ellentétek kombinációja volt. Mindkettő azonban alapvetően az osztályellenségek ellen irányult.

Vér és osztály

A sztálinizmus tehát nem csak egy magából teljesen kifordult szocializmus volt. A szocializmusnak fokozatosan részévé vált az idegengyűlölet. Különösen a sztálini rendszer idején – de már korábban is – a szocializmus ellenségeinek millióit végezték ki azzal, hogy burzsoá elemek vagy kulákok, azaz

21 L. Viola: *The Second Coming: Class Enemies in the Soviet Countryside, 1927–1935*. In: J. A. Getty és R. Manning (szerk.): *Stalinist Terror: New Perspectives*. Cambridge, 1993.

a munkásosztály ellenségei. És mivel ez utóbbi képviselte a „népet”, az ellenségek a „nép ellenségeivé” váltak. Ázsiában a kínai és kambodzsai kommuniszták ezt még tovább fokozták az által, hogy számukra az osztály beazonosítása vérségi származás szerint is lehetségessé vált. 1948-ban a kínai lakosságot két részre osztották: azokra, akiknek „jó” vagyis „semleges” és azokra, akiknek „rossz” családi hátterük volt. Következésképpen az apák vagy éppen a nagyapák hovatartozása döntötte el, hogy hová soroltak valakit. A Vörös Khmer ezt a végletekig vitte, legyilkolva a kambodzsai burzsoázia felét. Amikor azonban ezt a konvencionális organikus nacionalizmussal kapcsolatba hozták, vereséget szenvedtek. Amikor a kambodzsaiak elkezdték nemzeti alapon irtani a vietnámi lakosságot, a kommunista vietnámi hadsereg betört Kambodzsába és lefegyverezte a Vörös Khmert.

Kevés szocialista párt vállalta fel az organikus nacionalizmust. Ők a munkásosztály „védőinek” kiáltották ki magukat. Más pártok, még a potenciális szövetségesek is, feltételezhetően idegen osztályokat képviseltek és következésképpen ellenségeknek számítottak. A spanyol *pueblo* szó, amely egyszerre jelent falut és népet, jobboldali használata sok réteget kizárt a „nép”-ből: a „fasisztáknak” nevezett spanyol papokat, földtulajdonosokat azért végezték ki, mert nem tartoztak a *pueblo*-hoz. Mégis, a két világháború közötti időszakban a legtöbb baloldali felismerte, hogy nagyobb támogatásra van szüksége, mint amit a munkásosztály nyújthat. Következésképp arra törekedtek, hogy nagyobb tömegeket mozgassanak meg, amelyeket néhol a „népnek”, néhol a „dolgozó népnek”, a „szenvedő népnek” vagy „munkásoknak és parasztnak” neveztek. Még maga Sztálin is elkezdett egy ilyen, régebbi eredetű terminust, a *narodnij*-t használni, amely nem csak a munkásokat, hanem a parasztokat is magába foglalja. A szocializmus továbbra is a szocialista internacionalizmust képviselte és meglehetősen toleráns maradt az etnikai csoportokkal szemben. Sőt, a Szovjetunió sokszor bátorította a „kisebbségi nacionalizmusok” erősödését, kivéve azokat, amelyek „veszélyeseknek” bizonyultak a második világháborúban. A szociáldemokraták inkább befogadó, mint kirekesztő terminusokban határozták meg a népet. Az északi szociáldemokraták népjóléti szlogenjeiben használt *Völk*, „a nép hazája”, „a nép egészsége” vagy „a nép biztonsága” nem zárt ki senkit.

Mindenesetre úgy a kommunizmus, mint a faszizmus a modernitás központi politikai gondolatából ered: mindkettő a „mi, a Nép” organikus koncepciójának valamilyen felfogását képviselte, egyik esetben a népet, mint a munkásosztályét, másikkban mint egyetlen egységes nemzetét. A diktatórikus államokat morális cél beteljesítőinek tekintették, ami a népnek az idegen

elemektől való megtisztítását jelentette. A fasizmus és a kommunizmus ugyanabból az eszmei gyökerekből táplálkoznak, mint a liberális demokráciák.

Tisztogatás 1945 után

Az előbbieken kimutattam, hogy a modernitás két különböző demokrácia fogalmat hozott létre. Először is az északnyugat-európai és a gyarmatosító államok felfogásában hangsúlyosan jelen volt az osztály alapú konfliktus, s arra törekedtek, hogy ezt intézményesítsék. Ennek következtében saját magukra vonatkozóan kialakították és elmélyítették a demokrácia nem organikus, liberális formáját. A fehér telepesek, gyarmatosítók a saját közösségükre nézve organikus felfogást alakítottak ki, amely ellentétes volt az idegen, bennszülött „másokkal”. Az etnikai tisztogatás legsúlyosabb formáit alkalmazták ellenük, beleértve a tömegmészárlást is. Másodszor Közép-, Kelet- és Dél-Európa államainak sajátos körülményei eredményeképpen nem az osztály-, hanem az etnikai konfliktusok kerültek a politikai harcok homlokterébe. Az etnikai és vallási csoportoknál nem beszélhetünk olyan egymásra utaltságról, mint az osztályok esetében. Az etnikai csoportok jól megvoltak saját megtisztított közösségeikben, saját organikus államukban. Következésképp erre is törekedtek. A nagy tömegekre kiterjedő erőszakos etnikai és politikai tisztogatásról elmondható tehát, hogy, két különböző értelemben is, nem ellentétes a demokrácia gondolatával, hanem annak az árnyékos oldalát képezi.

Ez a történet nem ért véget 1945-ben. Ugyanis a következő lépésben már a németeken volt a sor. A háború utáni Németország és Ausztria határaitól keletre eső térségekben élő 17,7 millió németből 1,1 millió a háború áldozata lett, 11,7 millió Németországba menekült, 2,1 millió a menekülés során eltűnt vagy meghalt és csak 2,6 millió maradt a keleti részen. Közel 100.000 horvátot öltek meg a szerbek a fegyverletételkor és 150.000 törököt üldöztek el Bulgáriából. Egészen Jugoszlávia felbomlásáig nem volt több tömegmészárlás. De a törökök kényszer-emigrációja Bulgáriából folytatódott, 1989-ben 350.000-en menekültek el, akik maradtak, azoknak bolgár neveket kellett felvenniük. Aztán Csehszlovákia szétvált két egynemzetű államra és a keleten maradt németek nagy része „hazavándorolt” az egyesült Németországba.

Igaz-e az, hogy ennek a történetnek most már végérvényesen vége szakadt? Győzött-e végül a liberális nemzetállam-forma? 1945-re a fasizmust diszkreditálták, 1981–1991 között a kommunizmusnak is vége lett. Ma már egész Nyugat-Európát, Közép- és Kelet-Európa nagy részét, Latin-Amerika

és Délkelet-Ázsia bizonyos részeit a liberális demokrácia uralja, nemde? A demokratizáció pozitív korrelációban áll a modernitás jellemzőinek – a gazdasági fejlettségnek, a közműveltség elterjedésének és az urbanizációnak – a jelenlétével. Ám a legutóbbi kutatások szerint a demokrácia megvalósításához szükséges gazdasági fejlettségi szint a huszadik század kezdete óta folyamatosan növekszik. A liberális demokrácia elérése egyre nehezebbé válik. Elfogadtatása némely esetekben erőszakos módszerek bevetését követelte, mint például Németország, Ausztria, Olaszország és Japán esetében. Átterjedt kulturális kapcsolatok révén szomszédokra, azonos vallásúakra. A kutatók felfedezték az úgynevezett „brit effektust”, ami arra vonatkozik, hogy a korábbi brit gyarmatok, mint India vagy a Karib-szigetek, sokkal demokratikusabbak a más hatalmak volt gyarmatainál. A Vatikán és az Egyesült Államok külpolitikai álláspontjában a közelmúltban történt változás, aminek értelmében támogatják az emberi jogok és a demokrácia érvényesítését, tovább növeli a liberális demokrácia esélyeit. Pillanatnyilag a mérleg a liberális demokrácia oldalára billent. De ez még nem ok arra, hogy azt higgyük, ez nem változhat.

Az etnikai homogenitás felé

Mindenesetre ott, ahol a demokrácia győzött, valamilyen formában az organicizmus is megjelent. Európa lassan az etnikai homogenitást célzó egy évszázados törekvések végére ér. 1991-ben Koszovó 90 százaléka albán, Szlovénia 88 százaléka szlovén, Horvátország 78 százaléka horvát, Szerbia 66 százaléka szerb, Macedónia 65 százaléka macedón volt. A boszniai muszlimok a lakosság csupán 44 százalékát alkották, ám a tisztogatás ott is és Szerbiában is rövidesen megszárlásokhoz és tömeges meneküléshez vezetett. Miután az albánok egy része a tisztogatás áldozata lett, a másik része pedig megalakíthatta saját kis államát, a volt Jugoszlávia összes államában a lakosság 80 százaléka egyetlen nemzethez tartozik. Ugyanez a helyzet az egykori Ciprus két kis államában. Követve a médiát és a nyugati politikusokat, mi is mondhatjuk azt, hogy mindez néhány háborús bűnös gonosz fondorlatainak következménye. Nyilvánvaló, hogy az organicista mozgalmaknak minden esetben le kellett számolniuk a riválisaikkal. A győzelmük nem adódott önmagától, hanem megfontolt tervezést és néha erőszakot igénylő közelharcot követelt. Ám ugyanakkor rendelkezett egy populáris aspektussal is. Az 1990-es évek végi döntő választásokon a nacionalista pártok nyertek a volt Jugoszlávia összes államában. Némelyikük – különösen Szerbiában és Horvátországban – már eleve organicista irányultságú volt, de a többi is csatlakozott ehhez a

vonalhoz. Természetesen 1991 után, a gyilkos tisztogatásokat elősegítő militarizmus és paramilitarizmus mellett, a választás elve is megjelent. A félkatonai szervezetek továbbra is ellátták feladataikat: elhallgattatták a lakosságon belüli kételkedőket és elvégezték az idegen elemektől való megtisztítás feladatát. Győzelmük nem meglepő, hiszen azt a hihetetlenül nagy hatású ideológiát képviselik, ami megmutatja, hogy kik a „mi, a nép” és kik az „ők, az ellenségek”. Ez az ideológia képes volt az egész modern Európára hatást gyakorolni.

Hamarosan egész Európában három olyan terület marad, ahol a többnemzetűség fennmaradt. Az oroszok jelentős kisebbséget képeznek sok más államban. Hogy ez meddig marad így, azt nehéz eldönteni. A második ilyen térség a régi nyugat-európai multietnikus államokból áll, mint az Egyesült Királyság, Svájc, Spanyolország és az 1830-ban csatlakozó Belgium. Ezekben az államokban a többnemzetűség már az organikus időszak előtt elfogadott volt. Itt már csak Írország jelent potenciálisan lehetőséget a további mérsárlásokra, habár a baszk terrorizmus sem szűnt még meg. Az Európai Unió többi állama mind egynemzetiségű, a többségi lakosság aránya meghaladja a 85 százalékot. Az utóbbi negyven évben az EU országai közötti emigráció valóban jelentősen csökkent. A harmadik csoport a Nyugat-Európába azon kívülről érkező emigránsoké, akik azonban a nacionalisták szemszögéből nem jelenthetnek „veszélyt” a népre. Kivételt ez alól a muszlim kisebbség képez, amely – különösen Franciaországban – felkeltette a kereszténységnek az iszlámtól való félelmét. De a legtöbb Európába érkező emigránssal szemben inkább anyagi érdekektől – az állásokért és anyagi előnyökért folytatott verseny kapcsán – mozgatót félelmek élnek. Az ilyen jellegű érdekcsoportok közötti konfliktusok azonban sokkal könnyebben kezelhetők, mint a nemzetet „veszélyeztető” elemek ellen irányuló gyűlölet.

Európa egyik hozzájárulása a modernitáshoz tehát a tömegmérsárlásig fajuló organikus nacionalizmus volt. Nyilvánvaló, hogy a tisztogatás után már kevésbé van az államnak szüksége az erőszak alkalmazására. A legtisztább liberális nemzetállamok – az Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália, Németország – a kiirtott népek tömegsíjjai fölött jöttek létre. Közép- és Dél-Amerikában, valamint Ázsia és Óceánia bizonyos részein a kisebb őslakos közösségek elleni tisztogatás folytatódik, nagyrészt a helyi félkatonai szervezetek által. A legironikusabb az, hogy az egykori tisztogató telepés államok ma dicsekednek az emigrációval nyert multikulturalizmusukkal. Az őslakos népek nem tiltakoznak, hiszen már nincsenek jelen, a bevándorlók pedig nem képviselnek semmiféle idegen államot és nem követelnek „fenyegető” módon területi autonómiát.

Amit az amerikaiak multikulturalizmusnak neveznek, az nagyrészt etnikailag semleges olyan értelemben, hogy a különböző kultúrák nem állnak más államokkal kapcsolatban. Mivel a bevándorlók nem veszélyeztetik a nemzetállamot, az őslakosok nem válaszolnak organikus nacionalizmussal – megelégednek azzal, ha az állam megszigorítja a bevándorlási feltételeket.

Gyilkos tisztogatások ma már valóban ritkán fordulnak elő. Az organikus nacionalizmus még fellelhető bizonyos „harmadik világbeli” államokban, rendszerint enyhébb formákban nyilvánul meg. Malájzia miniszterelnöke nemrégiben azzal igazolta az egypártrendszer szükségességét, hogy a csoport és a nép sokkal fontosabb az egyénnél. Ezt ő az európaival ellentétben ázsiai gondolkodásmódnak nevezi, habár amit mond, összhangban van az európai organikus nacionalizmussal. Kelet- és Délkelet-Ázsia sok államot foglal magába, egyesek közülük egynemzetiségűek (mint Japán vagy Korea), mások multietnikusak (mint India). Néhány iszlám országban, Indiában és Izraelben erős „fundamentalista” meggyőződések kezdtek eluralkodni, amelyek szerint az iszlám az igazság és erény képviselője az idegenek és szekularizáltak dekadenciájával és bűnösségével szemben. Egy erős teokratikus államnak képviselnie kell azt a meggyőződést, hogy intoleráns volta erény. Gyilkos tisztogatások előfordulnak Sri Lankán és Indonéziában is. Mindezek ellenére kevés közép-kelet-európai és ázsiai államban áll fenn az organikus nacionalizmus veszélye. Ez érvényes Afrikára is. Mivel a legtöbb afrikai államban több etnikum él, minden kormány szükségszerűen koalíciókra épül, ami nagyban hozzájárul ahhoz, hogy az organikus nacionalizmus itt nem terjedt el. Kivételek ez alól az olyan esetek, amikor a vallás nyújt organicista alapot ezeknek a koalícióknak (mint Nigériában és Szudánban) és az a néhány állam, ahol egy domináns etnikum van (mint Burundi vagy Ruanda). Itt szükséges megjegyezni, hogy a tömeggyilkosságokat és tömeges elűldözéseket ezekben az esetekben is a hutu mozgalmak „többségi demokráciát” követelő organicista szlogenjei előzték meg.

Az államközpontúság hanyatlása

Az organicista recept második összetevője, a radikális államközpontúság, szerencsére eltűnő félben van, csupán néhány vallási fundamentalista tartja fenn. A radikális államuralom történelmi projektjei úgy kommunista, mint fasiszta változatukban csúfos véget értek, ma már az államközpontúság gondolata elfogadhatatlan. A jelenlegi organikus autoritárius rendszerek demokratikusnak tüntetik fel magukat, vagy úgy gondolják, hogy éppen a demokrácia felé

tartanak. A kommunista és a fasiszta olyan pontatlan fogalmakká váltak, amelyekkel visszaélnek. Ez azt jelenti, hogy – néhány fundamentalista kivételével – nincs már dolgunk olyan ideológiai és semmiféle gyakorlati kérdésre nem reagáló mozgalmakkal, mint a fasiszmus. Valószínűsíthető, hogy ez a kontextusfüggő elutasítása az erős államnak halványulni fog. Ha ez megtörténik, akkor újra tanúi lehetünk olyan organikus, államuralmi mozgalmaknak, amelyek veszélyes ideológiákat képviselnek, akárcsak a fasiszmus.

Milyen tanulságokat vonhatunk le az etnikai és politikai tisztogatás itt bemutatott történetéből? Léteznek-e olyan ellenintézkedések, amelyek megakadályozhatják, hogy újra előforduljanak? Először is fel kell adnunk azt a hamis elképzelést, hogy a liberális demokrácia a modernizáció elkerülhetetlen eredménye. Másodsor, el kell ismernünk, hogy a liberális demokrácia alapja nem a társadalmi harmónia, hanem a konfliktus, elsősorban az osztályok közötti. Ahhoz, hogy ezt előremozdítsuk, el kell fogadnunk a konfliktusok meglétét, és intézményesítésükre kell törekednünk. Harmadszor, az organikus demokrácia általában olyan helyzetekben jött létre, amikor egy többségi etnikum több kisebbségi közösséggel élt együtt és azt potenciálisan „veszélyesnek” ítélte. Ezt a fenyegetettség-érzést reálisan kezelni kell és nem egyszerűen félresöpörni. Általában ez a fenyegetettség olyankor ért el hatást, amikor a domináns etnikum bizonyos képviselői hihető módon azonosítani tudták ezeket a csoportokat külső ellenségekkel és elnyomókkal vagy egy másik állam, vagy egy nemzetközi „összeesküvés” képében. Az ilyen ellenségek tételezése elősegíti a nép organikus felfogását, valamint eltereli a figyelmet a belső konfliktusokról. Negyedszer, ez a fenyegetettség jól elkülöníthető formákban jelentkezik. Amikor a kisebbség területileg egységes és egy szomszédos állam által támogatott, a félelmet a lehetséges területvesztés okozza. Ha azonban a támogató állam nem szomszédos a kérdéses domináns etnikum államával, akkor a félelem arra a lehetőségre irányul, hogy a kisebbség leválíék és saját államot alapít. Abban az esetben, ha a kisebbség nem egy adott területre összpontosul, mint ahogy a zsidók esetében, akkor a félelem tárgya valamiféle meghatározatlan nemzetközi szintű kizsákmányolás, erre utalnak a „zsidó pénzügyi kapitalizmus” vagy a „zsidó-bolsevik” megnevezések is. Ötödször, meg kell értenünk azokat az intézményes formákat, amelyek a kisebbségek tisztogatásában a vezetők és a nép közötti kapcsolatot biztosítják. Ezek a fegyveres félkatonai szervezetek a szerveződés nyilvánvalóan modern és populistá formái.

Figyelnünk kell tehát a világ bizonyos részeire. Sok fejlődő ország van, ahol domináns etnikumról vagy vallásról beszélhetünk, egy időben

a területileg egységes kisebbség meglétével. Sok olyan állam is van, amely idegen imperialista vagy kapitalista kizsákmányolás áldozata volt és olyan kisebbségek élnek a területén, amelyek kapcsolatba hozhatók ezekkel a hatalmakkal, és ez által sokkal fenyegetőbbnek tüntethetők fel, mint amilyenek valójában. Végül pedig soha nem volt még ilyen könnyű hozzájutni azokhoz a kézifegyverekhez, amelyeket a félkatonai szervezetek felhasználhatnak arra, hogy néhány fiatalember részvételével belekényszerítsék a lakosságot az organikus nacionalizmus börtönébe. Ezek az esetek potenciális forrásai az újabb etnikai tisztogatásoknak, az organikus nacionalizmus újjászületésének.

A népirtás megelőzése

Segíthetünk mi, északiak abban, hogy a déliek elkerüljék azokat a tévedéseket, amiket mi elkövettünk? Érdemes elgondolkodnunk a népi szuverenitás itt felvázolt történetén. A liberális demokrácia domináns nyugati rendszere szentesítette a szuverenitás többségi és területi formáját. Ehhez, ha nem is minden esetben, de gyakran hozzáadódott egy nagy mértékű államközpontúságot is. Ezek a stratégiák sosem voltak megfelelőek a területileg egységes kisebbségek kérdésének megoldására, ennek következtében kevés ilyen közösség maradt a nyugati államokban. A Svájchoz és Belgiumhoz hasonló „kivételes” esetek, ahol a hatalommegosztás konszociális és konföderációs formái létrejöttek, ezt a kérdést sokkal jobban kezelték. Valójában Jugoszlávia a késői kommunista időkben még ennél is tovább ment, megkísérelte a területi szuverenitás fogalmának teljes átalakítását. Ha ezt a nemzetközi közösség felismeri és rájön arra, hogy milyen veszélyekkel jár az állam további, többségi nemzetállamokra való felosztása, akkor talán a gyilkos etnikai tisztogatás elkerülhető lett volna.²² A demokrácia tehát legalább annyira problematikus politikai rendszer, mint bármelyik másik.

Ugyanakkor arra kellene törekednünk, hogy olyan nemzetközi kapcsolatrendszer hozunk létre, amely érzékenyebb a regionális konfliktusokra, inkább lecsökkenti, mint tovább növeli a délen jelen levő egyenlőtlenségeket és támogatja a belső társadalmi, főleg osztálykonfliktusok intézményesítését. Ettől eltérően az utóbbi időben a nemzetközi szervezetek arra törekedtek, hogy a szabályozás „holt kezéből” kiszabadítsák a tőkét, a gazdaságokra pedig a szabad piac „sokkterápiáját” alkalmazzák, tekintet nélkül a munkanélkülisé-

22 Lásd S. Woodward: *Balkan Tragedy*. Washington DC, 1997.

get, a bérezés szintjét, a munkások védelmét és a politikai reakciókat érintő következményeire. Ez az, ami a leginkább kiválthat extrém nacionalista helyi reakciókat és a külső kizsákmányolók elleni gyűlölet hozzáköthető bármely kisebbséghez, ahogyan Indonéziában a „kapitalista” kínaiakkal vagy Ázsia fel-tételezett „zsidóival” történik. Végül pedig sokkal jobban le kéne csökkenteni a fegyverkereskedelmet, úgy a nagyobb erejű állami elnyomásban használta-két, mint a kisebb félkatonai szervezetek által hasznosítható fegyvereket. A fegyverek kizárják a szavazásokat, hiszen ők veszik át a „nép” érdekének képviseleti jogát. A fegyveripar által a kapitalista nyereszkesedés aláássa a liberális demokráciát.

Ha mindezeket nem vesszük figyelembe, újra tömeggyilkosságok tanúi lehetünk. A legrosszabb esetben fel kell készülnünk a gyors nemzetközi poli-tikai vagy katonai beavatkozásra, hogy az ilyen emberiség ellen elkövetett bü-nöket megakadályozzuk. Ám ugyanakkor a jelenünket és múltunkat sokkal őszintébben és realisztikusabban kell feltárnunk. Az etnikai és politikai tisztog-
atás központi szerepet játszott úgy az ó-, mint az új világ modernizációjá-ban. Fel kell ismernünk, hogy a modern több etnikumú liberális demokráci-ák létrehozása rendkívül nehéz feladat. Az organikus nacionalizmus sokkal népszerűbb, mint azt gondolnánk. Ha másképp nem megy, akkor akár Van-
ce-Owen-féle tervekkel is – a szükséges erő bevetésével – vissza kell téríte-nünk az organicizmust annak békésebb formáihoz, olyan megoldásokhoz, amelyek kölcsönös tárgyalásokkal, a határok megváltoztatásával megvalósít-
hatók. Mindig többre van szükség a gonosz, fondorlatos vezetők szörnyisé-
geinek dicséretes elítélésénél. Ennél átfogóbb és konstruktívabb megoldások hiányában ezeknek a vezetőknek a pusztá fenyegetése többet árt, mint amennyit használ, ugyanis előfordulhat, hogy csak növelni fogja a népszerűségüket. Lévén, hogy mi is olyan államban élünk, amely etnikai tisztogatásra épül, elítélésünk nem mentes a kétszínűségtől.

Fordította: *Dóczi Éva*